

چاه زمزم → چاه اهاب

چاه زناتیه → چاه انس بن مالک

چاه سعد بن خیشم → چاه غرس

چاه سقیا: از چاه‌های مدینه در وادی بطحان

چاه سقیا از چاه‌های هفت گانه مدینه بود که به وسیله پیامبر ﷺ متبرک گردید. این چاه، در میانه وادی بطحان و در مکانی به نام سقیا قرار داشت.^۱ واژه سقیا از سُقَى به معنای نوشاندن است و وجه نامگذاری چاه سقیا را از جهت نوشاندن آب گوارا به دیگری دانسته‌اند.^۲

گزارشگران نه تنها موقعیت دقیق چاه سقیا را مشخص نکرده‌اند، بلکه همنامی با مکان‌های دیگر در مدینه و اطراف آن، بر ابهام محل چاه سقیا افزوده و گاه به خلط و آیینه‌گری اطلاعات این مکان‌های همنام و متفاوت انجامیده است. مکانی نیز در وادی فرع^۳ (۱۵۰ کیلومتری مدینه)^۴، نیز چاهی به نام بقوع در منطقه نقب بنی دینار

النسائی: احمد بن علی النسائی (۲۱۵-

۳۰۰ق.)، تحقیق صدقی جمیل العطار، بیروت،

دار الفکر، ۱۳۴۸ق؛ صحیح البخاری: محمد بن

اسمعاعیل البخاری (۲۵۶م-۲۵۷ق)، به کوشش

عبدالعزیز بن عبدالله بن باز، بیروت، دار الفکر،

۱۴۰۱ق؛ الطبقات الکبری: محمد بن سعد

(۲۳۰م-۲۳۱ق)، بیروت، دار الصادر، ۱۴۰۹ق؛

فصل من تاریخ المدینة المنوره: علی حافظ،

جده، شرکة المدینة المنوره، ۱۴۱۷ق؛ مرآة

الحرمین: ابراهیم رفت باشا (۱۳۵۳ق)، قم،

المطبعة العلمیه، ۱۳۴۴ق؛ مستند الامام احمد

بن حنبل: احمد بن حنبل (۲۴۱م-۲۴۱ق)، بیروت،

دار الصادر، بی‌تا؛ المعارف: ابن قتیبه دینوری

(۲۷۶-۲۷۶ق)، به کوشش ثروت عکاشه، قم،

شریف رضی، ۱۳۷۳ش؛ معجم البلدان: یاقوت

بن عبدالله الحموی (۶۴۶م-۶۴۶ق)، بیروت، دار

صادر، ۱۹۹۵م؛ معجم ما استعجم من اسماء

البلاد و المواقع: عبدالله بن عبدالعزیز البکری

(۴۸۷م-۴۸۷ق)، به کوشش السقا، بیروت، عالم

الكتب، ۱۴۰۳ق؛ المخانم المطابه: محمد بن

یعقوب فیروزآبادی (۱۷۱۷م-۱۷۱۷ق)، مدینه، مرکز

بحوث و دراسات المدینه، ۱۴۲۳ق؛ المغنی:

عبدالله بن قدامه (۶۴۰م-۶۴۰ق)، بیروت، دار الكتب

العلمیه؛ المنساک و اماكن طرق الحج: ابواسحاق

الحربی (۲۸۵م-۲۸۵ق)، به کوشش حمد الجاسر،

ریاض، دار الیمامه، ۱۴۰۱ق؛ وفاء الوفاء باخبر

دار المصطفی: علی بن عبدالله السمهودی

(۹۱۱م-۹۱۱ق)، به کوشش محمد محیی الدین

عبدالحمید، بیروت، دار الكتب العلمیه، ۲۰۰۶م.

حسن حیدری

۱. وفاء الوفاء، ج. ۳، ص. ۱۴۷؛ ج. ۴، ص. ۱۵۷؛ الجواهر الثمينة، ص. ۹۵.

۲. معجم البلدان، ج. ۳، ص. ۲۲۸.

۳. معجم البلدان، ج. ۳، ص. ۲۲۸.

۴. فرهنگ اعلام جغرافیایی، ص. ۳۰۵.

چاه سقیا درون سنگ و کوه حفر شده، به نظر برخی محققان، به معنای حفر و ساخته شدن چاه سقیا در سنگریزه‌ها (حره) است.^۶ در گزارشی، از بازگشت زائران مرقد نبوی به سمت چاه سقیا یاد کرده‌اند که به نظر سمهودی (م. ۹۱۱ق). با این که در این گزارش نام چاه حره ذکر شده، موقعیت جغرافیایی آن بر چاه سقیا منطبق است.^۷ نیز به نظر سمهودی شواهدی چون آوردن آب از سقیا، بدون مرکب به خانه پیامبر^{علیه السلام}، نشان از فاصله کم چاه با خانه پیامبر^{علیه السلام} دارد و به این ترتیب می‌توان گفت چاه سقیا در محدوده مدینه قرار دارد.^۸ به هر صورت چاه سقیا، در نزدیکی زمین سعد بن ابی واقص که بعدها مسجد سقیا را در آن جا ساختند، قرار داشته است.^۹ این چاه، در عهد جاهلیت، در مالکیت ڈکوان بن عبد قیس رَرَقِی، از یهودیان متملک بوده و سعد بن ابی واقص این ملک را به مبلغ دو شتر از او خریداری می‌نماید.^{۱۰} طبق گزارشی، پدر جابر بن عبد الله انصاری، بعد از بازگشت از

مدینه^۱ و همچنین چاهی با نام سقیا در نزدیکی روستایی با نام قناد، در سمت چپ آبار علی، از جمله این مکان‌هاست.^۲ حتی گاه معرفی محل و موقعیت چاه فاطمه، دختر امام حسین^{علیه السلام}، با محل چاه سقیا در هم آمیخته شده است.^۳ گاه گزارش شده که چشم‌های در منطقه سقیا، با فاصله دو روز از مدینه، وجود داشته که برخی با نقد این نوع گزارش‌ها، منطقه سقیا را از نواحی فرع (۱۵۰ کیلومتری مدینه) دانسته^۴ و تصریح کرده‌اند که این گزارش ربطی به چاه سقیای موجود در مدینه ندارد. نیز تطبیق محل چاه سقیا بر انتهای ناحیه النقای مدینه، با نقد برخی معاصران، مواجه شده است.^۵

آنچه از مجموع گزارش‌ها و نقد و تفکیک اطلاعات به دست می‌آید این است که چاه سقیا که مورد استفاده پیامبر^{علیه السلام} بوده، در محدوده مدینه واقع بوده و موقعیت تقریبی آن، در منطقه حره غربی میان مدینه تا پله‌های تعییه شده ثانیه الوداع تعیین می‌شود. این گزارش که

۱. الاماكن، ص ۳۷.

۲. موسوعة مرآة الحرمين، ج ۴، ص ۷۸۱؛ تاریخ ممالی المدینه، ص ۲۷۱.

۳. نک: وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۱۲۷.

۴. سبل الهدى، ج ۷، ص ۲۳۱.

۵. المدینة بين الماضي والحاضر، ص ۱۸۷_۱۸۸.

-
۶. نک: المدینة بين الماضي والحاضر، ص ۱۸۸.
۷. وفاء الوفاء، ج ۴، ص ۱۸.
۸. وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۱۴۱؛ نک: مدینه شناسی، ص ۳۰۰.
۹. مالیم الائیر، ص ۴۲.
۱۰. مدنیه شناسی، ص ۲۹۹.
۱۱. الاصادیه، ج ۲، ص ۳۳۸؛ موسوعة العتبات المقدسة، ج ۳، ص ۹۶.

آب از چاه سقیا به خانه‌های همسران پیامبر ﷺ بوده‌اند.^۸ گفته شده عایشه خود از چاه سقیا آب بر می‌گرفته است.^۹ نیز در مسئله غسل دادن بدن مبارک پیامبر ﷺ، افزون بر چند چاه دیگر، آب چاه سقیا نیز پیشنهاد داده شد.^{۱۰} (→ چاه اریس) این گزارش‌ها بیانگر استفاده مستمر پیامبر اکرم ﷺ از آب چاه سقیا بوده است.

چاه سقیا، در گذر زمان، از بین رفت تا این که یکی از ایرانیان، در سال ۷۷۸ق. آن را بازسازی کرد و از این رو به چاه اعاجم شهرت یافت. در این زمان، سمت شمال چاه سقیا، بنایی وجود داشته و در موسم حج، حاجیان برای استراحت، خیمه‌های خود را در آن برپا می‌کرده‌اند.^{۱۱} نیز فردی به نام بدر بن برهان مناوی، مشهور به ابن علیه^{۱۲}، در سال ۷۸۶ق. به مرمت چاه سقیا پرداخت.

ابراهیم عیاشی، از محققان معاصر مدینه، خود از آب آن نوشیده و آن را پاک و گوارا توصفی کرده است.^{۱۳} طبق اندازه‌گیری برخی

غزوه بدر^{۱۴}، قصد خریدن این زمین را از آن فرد یهودی داشته است.^{۱۵} نیز گفته‌اند سپاه بدر در سر چاه سقیا، در زمین‌های فلجان، توقف کرد.^{۱۶} به نقل از حضرت علیؑ آورده اند که هنگام خروج برای غزوه بدر، پیامبر ﷺ در زمین سعد ابن ابی‌وقاص توفّف کرد، و ضو گرفت و به سمت قبله ایستاد و برای مردم مدینه دعا کرد.^{۱۷} گاه این گزارش را این گونه آورده‌اند که پیامبر اکرم ﷺ، حین عزیمت برای غزوه بدر، از آب چاه سقیا نوشید^{۱۸} و به صحابه همراه، فرمان داد از آب چاه سقیا بنوشند و سپس آن حضرت، کنار چاه، نماز خواندند.^{۱۹} نیز گزارش شده است که پیامبر ﷺ طالب آب گوارای بیوت سقیا بود^{۲۰} که برخی بیوت سقیا را بر همان محلی منطبق می‌دانند که پیامبر ﷺ، در غزوه بدر، از آنجا عبور، و در آنجا توقفی کرد.^{۲۱}

طبق گزارش دیگری کسانی مأمور آوردن

۱. تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۵۸.

۲. وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۴۹؛ نک: المدینة بين الماضي والحاضر،

ص ۱۸۹.

۳. سبل الهدی، ج ۴، ص ۳۳؛ مرأة الحرمين، ج ۱، ص ۴۱۸.

۴. الطبقات، ج ۱، ص ۴۹۳؛ سبل الهدی، ج ۷، ص ۲۲۸.

۵. امتناع الاسماع، ج ۱، ص ۸۲.

۶. الطبقات، ج ۱، ص ۴۹۳؛ تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۱۵۸؛

سبل الهدی، ج ۷، ص ۲۲۸.

۷. مدینه شناسی، ص ۲۹۹.

۸. نک: الطبقات، ج ۱، ص ۴۹۱؛ انساب الاشراف، ج ۲، ص ۱۹۸.

۹. موسوعة مرأة الحرمين، ج ۴، ص ۷۸۱.

۱۰. امتناع الاسماع، ج ۴، ص ۵۶۷.

۱۱. التعريف بما أنسنت الهجرة، ص ۱۶۴؛ وفاء الوفاء، ج ۴، ص ۱۵۷.

موسوعة مرأة الحرمين، ج ۴، ص ۷۸۱.

۱۲. التحفة الطيفية، ج ۱، ص ۲۷۱.

۱۳. المدینه بين الماضي والحاضر، ص ۱۸۹؛ وفاء الوفاء، ج ۳، ص ۱۴۰.

عبدالحمید التمیسی، بیروت، دار الكتب العلمیه، ۱۴۲۰ق؛ انساب الاشراف: احمد بن یحیی البلاذری (۲۷۹م.ق)، تحقیق سهیل صادق زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۷ق؛ تاریخ المدینة المنوره (اخبار المدینة النبویه): عمر بن شتبه النبیری (۲۶۲م.ق)، به کوشش فہیم محمد شلتوت، قم، دار الفکر، ۱۴۱۰ق؛ التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه: شمس الدین محمد بن عبدالرحمن السخاوی (۹۰۲م.ق)، بیروت، دار الكتب العلمیه، ۱۴۱۴ق؛ التعریف بما آنست الھجره من معالم دارالھجره: محمد بن احمد المطیری (۷۴۱م.ق)، به کوشش الرحیلی، ریاض، دار الملک عبدالعزیز، ۱۴۲۶ق؛ الجوادر الثمینة فی محاسن المدینه: محمد کبریت الحسینی (۷۰۰م.ق)، به کوشش محمد حسن اسماعیل، بیروت، دار الكتب العلمیه، ۱۴۱۷ق؛ سبل الھدی و الرشاد فی سیرة خیر العباد: محمد بن یوسف الشمش الشامی (۹۴۲م.ق)، به کوشش عادل احمد عبدالمحجود و علی محمد معوض، بیروت، دار الكتب العلمیه، ۱۴۱۴ق؛ الطبقات الکبری: محمد بن سعد (۲۳۰م.ق)، به کوشش محمد عبدالقدار عطا، بیروت، دار الكتب العلمیه، ۱۴۱۰ق؛ فرهنگ اعلام جغرافیایی – تاریخی در حدیث و سیره نبوی: محمد محمد حسن شراب، ترجمه شیخی، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش؛ المدینة بین الماضی و الحاضر: ابراهیم بن علی العیاشی، مدینه، مکتبة العلمیه، ۱۳۹۲ق؛ مدینه شناسی: سید محمد باقر نجفی، تهران، شرکت قلم، ۱۳۶۴ش؛ مرأة الھرمین: ابراهیم رفت بasha (۱۳۵۳م.ق)، قم، المطبعة العلمیه، ۱۳۴۴ق؛ المعالم الائیره: محمد محمد حسن شراب، بیروت، دار القلم، ۱۴۱۱ق؛ معجم البلدان: یاقوت

معاصران، چاه فعلی سقیا ۱۴۱متر عمق و ۶متر قطر دارد.^۱ این چاه هم‌اکنون در جنوب مسجد سقیا، در جنوب غربی ایستگاه قدیمی راه آهن مدینه- دمشق، واقع شده و فاصله آن تا مسجد عنبریه که هم‌اکنون مدخل میدان شهر شده، بیش از ۱۲۰متر نیست. بعد از دگرگونی جاده آسفالتیه مدینه - جده، که از جنوب مسجد سقیا می‌گذشت، چاه سقیا موقعیت خود را از دست داد.^۲

﴿ منابع ﴾

اخبار مکة فی قديم الدهر و حدیثه: محمد بن اسحاق الفاكهی (۲۷۵م.ق)، به کوشش عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، بیروت، دار خضر، ۱۴۱۴ق؛ اخبار مکة و ما جاء فیها من الآثار: محمد بن عبدالله الازرقی (۲۴۸م.ق)، به کوشش رشدی الصالح ملحس، مکه، دار الثقافه، ۱۴۱۵ق؛ الاصابة فی تمییز الصحابه: ابن حجر العسقلانی (۷۷۳-۸۵۲م)، به کوشش علی محمد معوض و عادل احمد عبدالمحجود، بیروت، دار الكتب العلمیه، ۱۴۱۵ق؛ الاماکن او ما اتفق لفظه و افترق مسماه من الاماکن: محمد بن موسی الحازمی (۵۸۴م.ق)، به کوشش حمد الجاسر، بی‌نا، بی‌نا؛ امتناع الاسماء بما للنبي من الاحوال و الاموال و الحفدة و المتعاع: احمد بن على المقریزی (۸۴۵م.ق)، به کوشش محمد

۱. مدینه شناسی، ص ۳۰۱-۳۰۰.

۲. مدینه شناسی، ص ۳۰۱-۳۰۰؛ نک: المدینة بین الماضی و الحاضر، ص ۱۸۹-۱۸۸.

جون محل دقیق خانه ام هانی واقع در سمت باب الوداع، مشخص نیست^۴، موقعیت چاه عجول هم دانسته نیست.

گاه چاه عجول را نخستین چاه حفر شده در مکه^۵ یا تزدیک‌ترین چاه به مکه^۶ یا نخستین چاه حفر شده توسط قریش^۷ معرفی کرده اند که منظور، نخستین چاه حفر شده در محدوده حرم است؛ زیرا پیش از چاه عجول، چاه‌های حفر شده، در خارج از حرم قرار داشته‌اند.^۸

گرچه تاریخ حفر چاه مشخص نیست، اما بر اساس گزارش‌ها، بعد از انهدام چاه زمزم از سوی جره‌میان تا مدت‌ها در محدوده حرم چاهی ساخته نشده بود و آوردن آب به منطقه حرم، با سختی و رنج بسیار همراه بود. قصی برای رفع کمبود آب، به خصوص برای سقایت حاجیان، مشکل‌های آب را از خارج حرم، بار شتران کرده و میان حاجیان توزیع می‌کرد. او سپس حوضچه‌ای از پوست، به منظور ذخیره آب، در پایین کعبه ساخت.^۹

بن عبدالله الحموی (م. ۶۲۶ق)، بیروت، دار صادر، ۱۹۹۵م؛ موسوعة العتبات المقدسة: جعفر خلیلی، بیروت، الاعلمی، ۱۴۰۷ق؛ موسوعة مرآة الحرمین الشریفین: ایوب صبری باشا (م. ۱۲۹۰ق)، القاهره، دار الأفلاق العربيه، ۱۴۲۴ق؛ وفاء الوفاء با خبر دارالمصطفی: علی بن عبدالله السمهودی (م. ۹۱۱ق)، به کوشش محمد محیی‌الدین عبدالحمید، بیروت، دار الكتب العلمیه، ۲۰۰۶م.

علی احمدی میرآقا

چاه عجول: از چاه‌های کهن مکه، حفر شده

توسط قصی بن کلاب

واژه عجول بر وزن فعلی از «ع-ج-ل» به معنای تنیدی و سرعت است، اما وجه نامگذاری این چاه به عجول، باز گو نشده است.^۱ چاه عجول از قدیمی‌ترین چاه‌های مکه در تزدیکی مسجدالحرام است.^۲ محل چاه عجول، در باب الحزوره (باب الوداع) مسجدالحرام، در مکانی بوده که رواق فعلی مسجدالحرام (در سده ۱۴ق.) در امتداد آن قرار دارد.^۳ در توصیف دیگری، چاه عجول را در رواق خانه ام هانی^{*} دانسته‌اند. در عین حال

۱. نک: مراصد الاطلاع، ج. ۲، ص. ۹۲۲؛ العقد الشمین، ج. ۱، ص. ۷.

۲. نک: الاماکن، ص. ۸۷؛ اخبار مکه، الفاکهی، ج. ۴، ص. ۹۷.

۳. التاریخ القویم، ج. ۲، ص. ۲۰؛ ج. ۳، ص. ۲۴؛ تاریخ مکه، ص. ۵۰.

۴. التاریخ القویم، ج. ۱، ص. ۳۵۹-۳۶۰.

۵. تاریخ مکه المشرفة، ج. ۱، ص. ۷۶.

۶. معجم البلدان، ج. ۴، ص. ۸۸.

۷. موسوعة العتبات المقدسة، ج. ۲، ص. ۷۲.

۸. نک: فتوح البلدان، ص. ۵۵.

۹. اخبار مکه، الازرقی، ج. ۱، ص. ۱۱۲؛ اخبار مکه، الفاکهی، ج. ۳، ص. ۹۷.